

- 22.Этапъ. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.* Т.ХLI. Санкт-Петербург, 1904. С. 138-139.
- 23.Яновський А. Дорога // *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.* Т. XI. Санкт-Петербург, 1893. С. 56.
- 24.Скалонъ В. Земскіе финансы. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.* Т. XII. Санкт-Петербург, 1894. С. 514.

Михайленко Г. М.

к.і.н., доцент

Херсонський державний університет, м. Херсон

Черемісін О. В.

д.і.н., професор

Херсонський державний аграрно-економічний університет, м. Херсон

УДК: 352 (477.7)

**МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ У ВИРІ ПРОМИСЛОВОЇ
МОДЕРНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Дана стаття присвячена вивченню ролі органів міського самоврядування південноукраїнського регіону в модернізації промисловості у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Характеризується кількість отриманих коштів від промислових об'єктів до міських бюджетів. Аналізується процес муніципалізації промисловості та підкреслено, що він проходив значно пришвидшеними темпами ніж в інших регіонах держави.

Ключові слова: *Південь України, міське самоврядування, промисловість, муніципалізація, муніципалітет.*

На кінець ХVІІІ ст. на західноєвропейських теренах пропадає початок бурхливого процесу промислової революції. Небаченого досі розмаху набувають поява промислових підприємств та прокладання залізничних шляхів. Ані українські, ані російські території не відігравали в цьому процесі провідних ролей. На землях, що входили до складу Російської імперії, можна говорити про наздоганяючий характер промисловості – дістатися рівня західноєвропейських держав, насамперед – Великобританії.

Українські землі долучилися до процесів, пов'язаних із промисловим переворотом, лише у 40-х рр. ХІХ ст., хоча за своїм потенціалом могли доєднатися до прокладання залізниць на 2-3 десятиліття раніше. Проте, розпочати цю справу можна було лише на державному рівні, адже вона потребувала надто значних капіталовкладень. Для південноукраїнських земель долучення до активного промислового розвитку та прокладання залізничних колій стало можливим лише за результатами Кримської

війни та з початком використання ресурсів вугільного басейну на Донбасі. Муніципалітети південноукраїнських міст проявили досить високу активність у ході модернізації регіону, зацікавленість та розуміння комерційної вигоди нових процесів. Однак, навіть це не дозволило нагнати або хоча б суттєво зменшити величезний розрив у рівні промислового виробництва. У значній мірі активному розгортанню промислового перевороту завадила половинчастість положень державних програм щодо надання органам місцевого самоврядування прав на підприємницьку діяльність та поширення муніципальної власності.

Зростання кількості промислових підприємств стало помітним у містах Південної України ще на початку XIX ст. Здебільшого, це були приватні підприємства, однак започаткування їх роботи досить часто відбувалося завдяки органам міського самоврядування, які погоджувалися надати земельні ділянки, на яких згодом з'являлися підприємства чи ремісничі майстерні. Крім того, саме органи міського самоврядування надавали свідоцтва, що підтверджували власність, або укладали концесії з власниками.

Від діяльності підприємств міські бюджети протягом усього XIX ст. отримували певні кошти. Здебільшого ці надходження розподілялися у подальшому на дрібні міські потреби та неприбуткові соціальні виплати: проведення ремонту навчальних установ, організація медичного обслуговування тощо. Однак, кошти, що надходили до міських бюджетів від підприємницької діяльності були зовсім незначними, тож їх значення для провадження соціальних заходів було мінімальним.

Ситуація з отриманням незначних прибутків за статтею зборів з промисловості зберігалася до 1870 р. Якщо зробити огляд по містах Півдня України, то маємо наступну картину: Миколаїв здобував частку збору з промисловості у розмірі 10,8% [1, арк. 17-126], Херсон отримував 6,5%, Олександрія – 13 % [9, с. 433-464], Ананьєв – 8%, Берислав – 23%, Вознесенськ – 15%, Григоріополь – 4,7% [10, с. 3-44], Єлисаветград – 37% [9, с. 433-464], у Маяках бюджет зовсім не поповнювався прибутками від промисловості, Новогеоргіївськ – 20%, Новомиргород – 7%, Овідіополь – 5%, Ольвіополь – 54%, Очаків – 15%, Катеринослав – 7% [12, с. 160-194], Олександрівськ – 15% [13, арк. 12-34; 14, арк. 12-41; 15, арк. 18-21; 16, арк. 10-68; 17, арк. 17-78; 18, арк. 18-96], Бахмут – 19%, Верхньодніпровськ – 8,5%, Новомосковськ – 6%, Маріуполь – 9%, Мелітополь – 17%, Перекоп – 8,5%, Феодосія – 9%, Карасубазар – 30%, Євпаторія – 50,2%, Ногайськ – 23%, Оріхов – 14%, Старий Крим – 43%, Керч – 26% [19, арк. 12-24; 20, арк. 4-10; 21, арк. 3-14].

У цілому, до періоду реформ другої половини XIX ст. значення промислових підприємств у розвитку південноукраїнських міст було незначним.

Більшість поміж промислових виробництв складала фабрики і заводи, що переробляли сільськогосподарську продукцію та продукти тваринництва. До того ж, у Таврійській губернії у містах переважали

виробництва, що спеціалізувалися на переробці сільськогосподарської продукції, міста Катеринославської губернії – перероблялися продукти тваринництва, у Херсонській губернії у містах досить рівномірно були представлені виробництва, що переробляли і сільськогосподарську, і продукти тваринництва. Вагомим був і той момент, що ремісничі майстерні з цеховим устроєм, як певний символ феодального ладу, за своєю чисельністю переважали кількість фабрик і заводів, що сприймалися як головне втілення капіталістичного ладу і ототожнювалися безпосередньо з промисловим переворотом.

На Півдні України до 1870 р. можна нарахувати 10 міст, в яких не було ні фабрик, ні заводів; 13 – де, кількість промислових виробництва не перевищувала 10; 14 – у яких нараховувалося більше 10.

Участь органів міського самоврядування у роботі промислових виробництв полягала тільки у запровадженні та збиранні місцевих податків та зборів з промислових виробництв, за рахунок чого, як уже згадувалося, дещо поповнювали міські бюджети. Ніякої діяльності, безпосередньо пов'язаної зі збільшенням кількості промислових об'єктів, міське самоврядування не проводило. Не виявляли зацікавлення органи міського самоврядування ані щодо соціальних відносин у новій сфері (питання щодо понаднормової роботи дітей, жінок, відсутність відпусток, лікарняних), ані щодо фізичного чи морального стану працівників підприємств, ані наявністю/відсутністю медичних послуг на виробництві. Серед документів муніципалітетів не має ні одного обов'язкового розпорядження, яке б стосувалося покращення умов роботи або збільшення оплати на виробництвах. Органи міського самоврядування не опікувалися навіть традиційними формами виробництв – ремісничими майстернями, їх облаштованістю, а питання щодо проблем розвію промислових виробництв взагалі не поставало на порядку денному [22, с. 63-67]. Хоча, із задоволенням хизувалися прибутками фабрик та заводів, хоч і не мали з ними ніякого зв'язки, лише отримували невеликі суми податків.

З кінця XVIII і протягом перших 50-ти років XIX ст. у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях переважали галузі, спрямовані на переробку товарів сільського господарства: борошномельна, салотопна, вовномийна, винокурна, свічкова, миловарна тощо. Здебільшого вони були представлені невеличкими мануфактурними виробництвами, які виникали і на міських землях, і всередині самих південноукраїнських міст.

Слід відмітити, що уже протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. можна прослідкувати відмінності по регіонам, що зумовлювалися наявністю спеціалізованих виробництв або прилеглистю до сировинної бази. Зокрема, наявність численних шахт на Донбасі, де видобувалося кам'яне вугілля, зумовило переважання на цій території металургійних та механічних виробництв. Херсонська губернія вважала своєю провідною галуззю суднобудівну, яка розвивалося з кінця XVIII ст., також маючи

виробництва, що переробляли продукцію сільського господарства та тваринництва. Міста Таврійської губернії здебільшого мали виробництва, що переробляли продукти тваринництва. Однак, муніципалітети не мали від цього ні значної користі.

За висновком, зробленим ще О. Дружиніною, великі промислові виробництва у Південній Україні у цей період були здебільшого державними, а успішно розвиватися їм не давала та обставина, що їм не вистачало вільнонайманих робітників. Умовивід дослідниці полягав у тому, що на середину ХІХ ст. усі галузі державної промисловості перебували у плачевному стані, не приносили прибутку. А держава навіть додатковими коштами підтримувала важливі виробництва. Наприклад, ливарний завод у Луганську, що мав вагоме значення для Південної України, мав відносно незначні результати, якщо порівняти їх з досягненнями виробництв на Уралі.

У цілому, промислові виробництва цього періоду в Херсонській губернії характеризувалися як незначні; виробництва Таврійської губернії мали злегка вищі показники, однак були нижчими, ніж у фабрик і заводів Катеринославської губернії. Не у кращому положенні були і поміщицькі мануфактури. Досить стабільні успішні показники протягом цього періоду мали тільки купецькі виробництва, які використовували здебільшого вільнонайманих робітників [23, с. 286-295].

Ще одним чинником, який гальмував успішну діяльність торговельних і промислових виробництв, був украй поганий стан транспортної системи. У працях багатьох науковців акцентувалася увага на те, що рівень розвитку і гужового, і річкового транспорту на середину ХІХ ст. не давав розширюватися ні торгівельній сфері, ні промисловим виробництвам. Перевезення і сировини, і товарів промислового виробництва виявлялося настільки дорогим, що більша частина промислових галузей ставала просто нерентабельною.

Не має підстав стверджувати, що міська реформа другої половини ХІХ ст. посприяла активному розвитку промисловості регіону. Іноді навіть спостерігалось зменшення виробництв. У цілому провідне значення зберігали виробництва, спеціалізацією яких була переробка продуктів тваринництва та сільського господарства. Промислові підприємства не контролювалися ніяким єдиним органом, що давало підстави муніципалітетам здійснювати спроби взяти у своє відання питання управління промисловою сферою. У Міністерстві внутрішніх справ протягом 70-х рр. ХІХ ст. отримували листи від міських голів, у яких йшлося про потребу провести заходи, які б покращили положення у промисловій сфері, і про необхідність надати пільги промисловим виробництвам [24, с. 314-367]. Отже, органи міського самоврядування завзято долучилися до питань пов'язаних з розвитком промислових виробництв, лише після реформування 1870 р.

Новим досягненням пореформеної доби було й усталення фабрично-заводського законодавства як зібрання законодавчих актів, які визначали

особливості трудових відносин на фабриках і заводах та окреслювали можливості участі в їх розвитку муніципалітетів. Протягом 1870-1917 рр. з'явилося достатньо велика кількість нормативних актів, якими регулювалися найм та звільнення робітників, вирішення трудових суперечок тощо. Нові законодавчі норми надавали органам міського самоврядування право мати муніципальні промислові підприємства у власності. Досить у незначному обсязі, але була все ж таки здійснена муніципалізація власності. Проте, муніципалітети отримали досить незначні повноваження для контролю за діяльністю виробництв, а участь органів самоврядування в управлінні та регулюванні виробництвами взагалі не передбачалася. У результаті, було здійснено муніципалізацію до 20 % промислових об'єктів, однак міське самоврядування не бажало опікуватися питаннями розвитку та модернізації виробництв, які вимагали додаткових капіталовкладень. Органи міського самоврядування вважали за краще здавати їх в оренду і мати за це хоч невеликий, але постійний прибуток [25, с. 87-113; 26, с. 36-76].

У цілому, усталення законодавчих норм, що регулювали фабрично-заводську діяльність, потужна індустріалізація та розповсюдження ідеї муніципальної власності приймалося схвально. Однак, на першому плані були інтереси фінансових кругів, тож їх панівне положення мало зберегтися за рахунок применшення ролі органів самоврядування.

Нові тенденції у нормах, що регулювали фабрично-заводське виробництво, з'явилися уже тільки після революційних подій 1905 – 1907 рр., коли з'явилася можливість створювати профспілкові комітети, покращувати медичне обслуговування. Однак, знову поза законодавчою увагою залишилися в цьому процесі муніципалітети. Розпорядження органів міського самоврядування початку ХХ ст. майже не стосувалися промислового виробництва.

Список використаних джерел

1. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1242. Приходо-расходная книга думы за 1869 год. Арк. 17–126.
2. ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1166. Приходо-расходная книга думы за 1867 год. Арк. 3–30.
3. ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1165. Приходо-расходная книга думы за 1866 год. Арк. 18–69.
4. ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1129. Приходо-расходная книга думы. Арк. 3–30.
5. ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1005. Приходо-расходная книга думы за 1864 год. 33 арк.
6. ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1004. Книга записей доходов за 1864 год. Арк. 13–29.
7. ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 946. Сведения о доходах и расходах города за 1863 год. Арк. 2.

8. ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 670. Приходо-расходная книга думы за 1860 год. – Арк. 5–50.
9. Городские поселения в Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. К. Вульфа, 1863. С. 433-464.
10. Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах: в 2-х т. Санкт-Петербург: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. Т. II. С. 3–44.
11. Городские поселения в Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. К. Вульфа, 1863. С. 503-555.
12. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1864 г. Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1860. С. 160–194.
13. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. 21. Оп. 1. Спр. 10а. Арк. 12–34.
14. ДАЗО. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 12–41.
15. ДАЗО. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 18–21.
16. ДАЗО. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 10–68.
17. ДАЗО. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 17–78.
18. ДАЗО. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 18–96.
19. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). Ф. 246. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 12–24.
20. ДААРК. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 4–10.
21. ДААРК. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 3–14.
22. Черемісін О.В. Участь адміністративного управління в розвитку промисловості м. Херсона кінець XVIII – перша половина XIX століть. *Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. Вип. 6. С 63–67.
23. Дружинина Е. И. Южная: 1800–1825 гг. Москва: Издательство «Наука», 1981. С. 286 – 295.
24. Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного: в 4-х т. Санкт-Петербург: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. Т. II. 879 с.
25. Ермилов В. С. Медицинское страхование в Южной Украине (1890 – 1930-е гг.) / Под. ред. Криштопы Б. П. Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1997. 217 с.
26. Ермилов В. С. Страхование от несчастных случаев и медицинская помощь застрахованным на юге Украины: Очерки истории. Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1996. 114 с.